

Örkény István Az élet értelme című egypercesének szemiotikai textológiai jelentésreprezentációja

DOBI EDIT

1. Bevezetés

Bármely szöveg jelentésének reprezentációja megkívánja annak az elméletnek a bemutatását, amelynek keretében a szövegjelentéssel kapcsolatos megállapítások értelmezendők, valamint azoknak a kategóriáknak a magyarázatát, amelyek az adott rendszerbeli jelentésreprezentáció kulcsfogalmai. Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy Örkény István Az élet értelme című alkotásának jelentését szemiotikai textológiai megközelítésben tárjam fel. Ehhez elsőként ismertetem a jelentéssíkok szemiotikai textológiai rendszerét a kulcsfogalmak magyarázatával.

A szövegek értelmezéséhez és jelentésreprezentációjához szervesen hozzátartozik a kommunikációs helyzet vizsgálata, mivel a szövegek általában magukon viselik bizonyos kommunikációs tényezők hatását. Örkény alkotásának interpretációs helyzetét az jellemzi, hogy a közlő és a befogadó olyan időbeli távolságban van egymástól (mivel az író már nem él), ami nem teszi lehetővé a valódi interakciót, a közlő és a befogadó mentális működésének kölcsönhatását. Ez az irodalmi művek értelmezésére abban az esetben is jellemző, amikor az elemzett mű szerzője él az értelmezés időpontjában, de a földrajzi távolság okán nincs valódi interakció. Kivételek lehetnek azok az író-olvasó találkozók, ahol a befogadó a szerző előadásában hallott szöveget értelmezi, és akár párbeszédet folytathat a szerzővel.

Örkény István rövidszövegének értelmezését a szemiotikai textológiai interpretációtípológia kategóriáit alkalmazva a következőképpen jellemezhetjük: másodfokú, argumentatív, procedurális, értelmező, elméleti interpretáció. Másodfokú, mert a szöveg nyelvi-szemiotikai felépítéséhez — ahogyan jellemzően más irodalmi alkotások esetében is — szimbolikus jelentést rendelünk, holott betű szerinti vagy figuratív interpretáció is lehetséges volna. Az értelmezés argumentatív, mert a megállapításaimhoz érveket társítok. Procedurális, mert a relációk statikus, leíró reprezentálásán túl figyelek a szóban forgó viszonyok logikai, oksági és időbeli összefüggéseire is. Az interpretáció értelmező, mivel a szöveg fizikai formájához formai szerveződést és vele összhangban lévő szemantikai felépítést rendelünk. Az említetteken kívül elméleti, mert van egy meghatározott elméleti kerete mint szemléleti alap (PETŐFI S. 1997: 71–72, 2004: 94–95).

2. A jelentéssíkok szemiotikai textológiai rendszere

A szemiotikai textológia kitüntetett szerepet tulajdonít a jel használójának, pontosabban a kommunikáló partnerek mentális működésének, tudattartalmának, illetve ezek egymásra hatásának. Ez PETŐFI S. JÁNOST a jelentés három síkjának, az *értelmi*, a *referenciális*, valamint a *kommunikatív jelentés*-nek az elhatárolására készíti. Ez a rendszer később — saját kutatásom eredményeképpen — kiegészül az *asszociációs jelentéssík*-kal. Az alábbiakban a jelentéssíkok jellemzésében azokat a mozzanatok emelem ki, amelyek az elméleti keret sajátosságainak tekinthetők, és mint ilyenek összefüggésben állnak az egyéni mentális működés szövegértelmezésbeli szerepével.

Az *értelmi jelentés* verbalizált fogalmi jelentés, tehát nyelvi-szemantikai értelmezés következménye. Azé a folyamaté, amely során a szöveg nyelvi megformáltságához feltételezhetően hozzárendelhető felépítést követve létrehozuk a nyelvi megformáltság alkotóelemeihez rendelt jelentésegységek szerveződését. Ez a művelet két — egymással szükségszerűen összefüggő — eljárást foglal magában: a szöveg kiegészítését a nyelvi kifejtett kompozícióegységek alapján kikövetkeztethető, nyelvi kifejtetlen egységekkel; valamint olyan valóság-, illetve tapasztalatalapú ismeretek és/vagy feltevések (tudáskeretek, forgatókönyvek) alkalmazását, amelyeket a hagyományos szótári jelentéseket alapul vevő jelentéseken kívül alkalmazunk. Ennek a jelentésreprezentációs műveletnek a magyarázata tehát formai értelemben vett nyelvi kiindulóponton alapszik.

A *referenciális jelentés* a szöveg fizikai megformáltságához a lineáris és a hierarchikus szintaktikai szerveződések értelmezése alapján rendelhető hozzá. A szövegjelentés szerveződését nominális és predikatív referenciájú egységek alkotják. A nominális referenciális szerveződés értelmezésekor entitásokat (személyeket, tárgyakat, tényállásokat) és közöttük lévő korreferenciális viszonyokat azonosítunk a fizikai megnyilvánulás síkján feltételezhetően kifejezett valóságvonatkozás mentális leképeződésében. A predikatív referenciális szerveződés értelmezésekor azoknak az igei vagy más szófajú predikátumoknak a hálóját határozzuk meg a közöttük értelmezett korreferenciális relációkkal együtt, amelyekkel a szöveg fizikai megformálása a tényleges vagy feltételezett valóságmozzanat tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja. A referenciális jelentés értelmezéséhez az említett referenciális szerveződések feltárása mellett szükséges még az a művelet, amelynek során létrehozuk a szövegnek — a megállapított (nominális és predikatív) referenciális egységekkel operáló — elfogadható lineáris és hierarchikus szerveződését. Az értelmezésnek ez a mozzanata a referált valóságdarabok szerveződéséből létrejött tényállások között értelmez elvárásoknak megfelelő összeférhetőségi viszonyokat, illetve az ezeket a viszonyokat kifejező verbális elemekből építkező lineáris szerveződések. Az

ismertetett műveletek eredményeként olyan referenciális jelentés értelmezhető, amelynek alapján az értelmező a fizikai megformáltság szerveződési formái által kifejezett valóságmozzanat mentális képét egy összefüggő valóságdarab mentális képeként fogadja el.

A referenciális jelentés leképezése során az értelmező mentális működése révén aktiválódnak mindazon tudásbáziselemek, amelyek a jelentésképzésben szerepet játszanak. A tudásbázis elemeinek eltérő jelleggel van szerepük a jelentésképzésben, ezek a szemiotikai textológia keretében három szektorba rendezhetők: a tudás/hiedelem, a feltevések és az elvárások szektorába. Bár PETŐFI S. JÁNOS pusztán mellékesen jegyzi meg, hogy „ez a sorrend az interszubjektivitás csökkenő foka érzékeltetéseként értelmezhető” (2004: 104), ez a megállapítás a kommunikációs helyzetek értelmezést befolyásoló sajátságainak egyik legfontosabb attitűdjére irányítja a figyelmet: a jelentésreprezentációt alapjaiban határozza meg a kommunikáló felek tudásbázisai közötti megfelelés, illetve átjárhatóság. A tudásbázisokat PETŐFI S. a szövegek értelmezése szempontjából is rendszerezi, az alábbiak szerint jellemezve őket:

– Az interpretáció központi bázisa a tudások és feltevések összes típusát tartalmazza minden lehetséges médiumra vonatkozóan, médiumspecifikusan rendszerezve.

– A tudásbázisok rendszere tartalmaz ún. lokális bázisokat is, amelyek elemei az interpretáció centrális bázisából kiválasztott tudáselemek között teremtenek kapcsolatot. PETŐFI S. a centrális bázist a hosszú távú memóriához hasonlítja, a lokális bázisokat pedig az operatív memóriához, amely az aktuálisan mozgósított tudáselemek gyors és rendszerezett előhívásáért felel.

– A tipológiai bázis a szövegtípusokra és a kommunikációs helyzetek típusaira vonatkozó tudást és feltételezéseket foglal magában, ezért az interpretációfolyamatban kitüntetett szerepe van. Az ugyanis, hogy az értelmező az interpretációs műveletekben a centrális tudásbázis mely elemeit fogja kiválasztani és használni, attól függ, hogy az éppen értelmezett szöveget mely szövegtípusba sorolja be, valamint hogyan ítéli meg az adott kommunikációs helyzet típusát.

A *kommunikatív jelentés*-hez egy adott természetes nyelv mondat- és szöveg-szervezési szabályainak, kötöttségeinek és lehetőségeinek ismeretében férhetünk hozzá, a szabályokba beleértve a hangoztatás törvényeit is. A kommunikatív jelentéssík értelmezésére vonatkozó művelet tehát egyrészt a szöveg mondatainak belső elrendezésétől és prozódijától, másrészt maguknak a mondatoknak a szövegbeli lineáris szerveződésétől függ. Mivel a magyarban egy szerkezeti egységen belül az összetevők jellemzően többféle lineáris elrendezésben jelenhetnek meg, és az egyes lineáris elrendezésekhez eltérő prozódia is tartozik, a jelentésreprezentáció szempontjából általában informatív, hogy az összetevők lehetséges sorrendi variációi közül melyik elrendezés (illetve prozódiai struktúra) jelenik

meg egy bizonyos szöveghelyen. A jelentéssíkok rendszerében ez az informativitás a szóban forgó egység kommunikatív jelentése.

A nyelvi szerveződések szöveggént való értelmezéséhez gyakran olyan háttérismeretek mozgósítására is szükség van, amelyek nem a kollektív tudás részei, hanem az értelmező egyedi tudati tartalékának elemei. Ezek a forrásai azoknak az egyéni asszociációknak is, amelyek mentén olyan tudásháttér jön létre, mely alapján a verbális szerveződéshez rendelhető referenciális, illetve értelmi jelentés síkján nem összefüggő szövegmondat-halmazok a befogadó ítélete szerint összefüggő, jól formált szövegekként értelmezhetők. Annak explicit magyarázatához, hogy ezekben az esetekben miképpen állnak össze koherens szöveggé a szövegmondatok, más esetekben pedig miért nem, az értelmi, a referenciális és a kommunikatív jelentéssíkoknak tehát ki kell egészülnie egy asszociációs jelentéssíkkal.¹ Ez a jelentéssík az egyes szövegmondatokhoz feltételezhetően hozzárendelt tényállásokból és a közöttük egyéni asszociációk révén értelmezhető viszonyokból tevődik össze, amelyek kiindulópontja ugyanúgy a kollektív és az egyéni tudásbázis. Ez a komponens tehát nem független a másik három jelentéssík egyikétől sem, mert a mentalizáció folyamatában a kollektív vagy az egyéni háttértudást nyelvi elemek (pontosabban hozzájuk rendelhető referenciális értékek) aktiválják. Ezt tekintve az asszociációs jelentéssík szükségszerűen és egyértelműen áll összefüggésben az értelmi és a referenciális jelentéssíkkal. Az asszociációs jelentés síkja a kommunikatív jelentés síkjával pedig azáltal függ össze, hogy mivel a szövegmondatok sorrendi cseréje révén sok olyan láncolatot létre tudnánk hozni, amelyekhez nem rendelhető valóságos tényállás, és csak kevés olyat, amelyhez igen, a „rossz” változatokat a „jóktól” az asszociációs jelentés alapján választhatjuk külön.

3. Örkény István Az élet értelme című egypercesének szemiotikai textológiai jelentésreprezentációja

Az eddigiekben ismertetett jelentéssík-meghatározások szolgálnak alapul Örkény István elemzésre választott szövegének jelentésreprezentációjához. Az egyes jelentéssíkok vizsgálata során törekszem körvonalazni azt a tudásbázist, amely az elemző rendelkezésére áll az értelmezés műveletében.

Az elemzett mű az alábbi nyelvi-formai szerveződésben található a Fráter Zoltán által szerkesztett, válogatott Örkény-egyperceseket tartalmazó gyűjteményben (Fráter szerk. 2000: 206).

¹ Az asszociációs jelentéssík jelentésreprezentációbeli szükségességének a gondolatát a nem tipikus szövegek jelentésének reprezentációjával foglalkozó tanulmányomban publikáltam (DOI 2013), ahol példákkal is alátámasztva mutattam be a többi jelentéssíkhöz való viszonyát.

Örkény István: Az élet értelme

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős.

De mégse koszorú.

Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi.

Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne

kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak,

nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

3.1. Az értelmi jelentéssík jellemzése

Az élet értelme című szöveg nyelvi szerveződése a textualitás szempontjából megfelel a prototipikus szövegformálásnak, magán viseli az összefüggő szöveg nyelvi jelenségeit. A nyelvi szöveg percepciója során az értelmező a szövegmondatok kontextuális hiányait kiegészíti olyan értelmi elemekkel, amelyek a jelentés folytonosságához hozzátartoznak, de a nyelv szöveggrammatikai szabályai — valamint a nyelvi gazdaságosság elve — miatt kifejtetlenek maradnak.

Ennek a műveletnek a reprezentálása megkívánja a szövegmondat szerkezeti körülhatárolását, mivel szövegnyelvészeti szempontból ez a jelentésfolytonosság vizsgálatának alapegysége. Ebben DEME LÁSZLÓ mintegy 50 éves, a grammatika művelésében hagyományosan elfogadott meghatározására hivatkozom. Eszerint önálló szövegmondatnak tekintjük az egyszerű mondatot, az alárendelő összetett mondat egészét, valamint a mellérendelő összetett mondat tagmondatait külön-külön. Utóbbi esetében ugyanis arról van szó, hogy tényállások állnak egymással valamilyen szemantikai-logikai viszonyban (DEME 1971, 1979).

Mivel grammatikája nem a szövegnek vagy a mondatnak, hanem magának a nyelvnek van, utaló funkciójuk hatóköre alapján nevezhetünk nyelvi jelenségeket mondatgrammatikaiaknak vagy szöveggrammatikaiaknak. Egyazon utaló szerepet betölteni képes nyelvi elem lehet egyik helyzetben mondatgrammatikai, másik helyzetben pedig szöveggrammatikai jelenség. Jó példa erre a távolra mutató névmás utaló szerepe: az alárendelő összetett mondat főmondatában utalószerű szerepben mondatgrammatikai jelenség, mert hatóköre a szövegmondaton belüli; a szövegmondatok sorában anaforikus vagy kataforikus utaló szerepben pedig szöveggrammatikai jelenség. Ez az alapvetés azért lényeges, mert a jelentés folytonosságát kifejező jelenségeknek csak az utóbbi kategóriába sorolhatók tekinthetők.

A kifejtetlen értelmi elemekkel kiegészített szöveg — a saját értelmező megközelítem eredményeképpen — az alábbi formában adható meg:

Örkény István: Az élet értelme

Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk [mi/bárki], abból lesz a paprikakoszorú.

Ha viszont nem fűzzük [mi/bárki] fel őket [a cseresznyepaprikákat], nem lesz belőlük [a cseresznyepaprikából] koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi [sok], éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú [a paprika].

Csak a madzag tenné [azt, hogy ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk mi/bárki, abból lesz a paprikakoszorú]? Nem a madzag teszi [azt, hogy ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk mi/bárki, abból lesz a paprikakoszorú].

Az a madzag [amelyre a paprikákat felfűzzük mi/bárki], mint tudjuk [mi/bárki], mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi [teszi azt, hogy ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk mi/bárki, abból lesz a paprikakoszorú]?

Aki ezen [hogy mi teszi a madzagra fűzött paprikákat paprikakoszorúvá] elgondolkozik, s ügyel [aki elgondolkozik azon, hogy mi teszi a madzagra fűzött paprikákat paprikakoszorúvá] rá, hogy gondolatai [azéi, aki elgondolkozik azon, hogy mi teszi a madzagra fűzött paprikákat paprikakoszorúvá] ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

Ez a művelet a mentális működés síkján megkívánja fogalmi sémák, ezenbelül tudáskeretek és forgatókönyvek azonosítását. A nyelvi elemek szó szerinti jelentése alapján a *paprikakoszorú* tudáskerete jut főszerephez, amelybe beletartozik a *paprika* és a *madzag* is, valamint olyan jelentések is kapcsolódnak hozzá, mint a *cseresznyepaprika*, *paprikafűzér*, *fűszerpaprika*, *Kalocsa*, *húsleves* stb. A forgatókönyv lehet a paprika koszorúvá fűzéséé, de akár lehet az a műveletsor is, amely a paprika termesztésétől a koszorúfűzésig terjed.

A fogalmi séma jellemzése tekintetében érdekes a nem szó szerinti értelmezéshez kapcsolódó tudáskeret, illetve forgatókönyv kérdésköre. Az értelmezők személyes attitűdjük szerint azonosíthatják a paprikákat, a madzagot és a koszorút valamilyen más jelentéssel. Ezt elsősorban a cím generálja azáltal, hogy a szó szerinti értelmezés síkján a címben szereplő kulcsszó, az *élet* nincs magától értetődő jelentésviszonyban a *paprikakoszorú*-tudáskeret komponenseinek jelentésével. A nem szó szerinti értelmezés relevanciáját a *Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.* szövegmondatpár is felerősíti

azon tapasztalati tudásunk alapján, hogy a paprikakoszorúnak bizony elengedhetetlen kelléke a madzag (vagy valami vele megegyező funkciójú eszköz).

A szóban forgó elemek lehetséges átvitt jelentései — mivel nem egyértelmű szimbólumviszonyon alapulnak — az asszociatív jelentéssík elemzésével tárhatók fel, illetve magyarázhatók. (A kollektív tudáson alapuló szimbólumok értelmezése az értelmi jelentés síkjához kapcsolódik.)

3.2. A referenciális jelentéssík jellemzése

Az elemzett szöveg referenciális jelentése magában foglalja az egyes nyelvi elemekhez rendelhető referenciális értékek lineáris, valamint hierarchikus szerveződését. Jelen keretben egy nyelvi elem referenciális értéke az értelmező által feltételezett, elképzelt, tapasztalt stb. valóságnak a szóban forgó nyelvi elem formája által jelölt darabja. A szó szerinti jelentés reprezentációjában ez a művelet megmarad a lexikális jelentések és a közöttük értelmezhető viszonyjelentések síkján, azonban Örkény egypercesének értelmezésekor a nem szó szerinti, átvitt jelentés leképezése zajlik.

A referenciális érték lehet nominális, és lehet predikatív. Előbbihez a személyek, tárgyak, tényállások; utóbbihoz az igei vagy más szófajú predikátumok jelentései tartoznak. A szövegjelentés lineáris szerveződésének reprezentációja a nominális referenciális értékek és a predikatív referenciális értékek közötti korreferenciális relációkon alapul. Az értelmező kognitív működéséről meglévő ismeretek alapján a statikus (nominális) jelentések lehorgonyzása és a közöttük lévő jelentéskapcsolatok leképezése egyszerűbb és gyorsabb a predikatívokéhoz képest.

3.2.1. A lineáris referenciális jelentéssík

Örkény István művének nominális és predikatív referenciái a szövegmondatok lineáris elrendezését követve az alábbi korreferencialáncokba rendeződnek. Az egyes nominális láncokat azonos aláhúzással jelzem.

	Nominális	Predikatív
Örkény István: Az élet értelme	<u>élet</u> <u>értelme</u>	
Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.	<u>cseresznyepaprikát</u> <u>madzagra</u> <u>paprikakoszorú</u>	fűzünk
Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.	<u>őket</u> <u>belőlük</u> <u>koszorú</u>	fűzzük

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős.	<u>paprika</u>	<i>piros</i> <i>erős</i>
De mégse koszorú.	<u>koszorú</u>	
Csak a madzag tenné?	<u>a madzag</u>	<i>tenné</i>
Nem a madzag teszi.	<u>a madzag</u>	<i>teszi</i>
Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.	<u>az a madzag</u>	
Hát akkor mi?		
Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.	<u>gondolatai</u> <u>igazságoknak</u>	<i>elgondolkozik</i> <i>ügyel</i> <i>kalandozzanak</i> <i>halad</i> <i>jöhet nyomára</i>

A legerősebb szemantikai összefüggést a (*cseresznye*)*paprika*, a *koszorú* és a *madzag* korreferencialánca teremti, mindhárom esetében teljes és részleges rekurrencia (változatlan és variált ismétlés) révén. Ezekhez képest lazább kohézió jellemzi az *élet*, *értelem*, *gondolatai*, *igazságainak* elvont jelentések kapcsolatát. Az *értelem* és a *gondolatai* erősebb szemantikai kapcsolata csak a lexikális jelentések síkján áll fenn, a referenciális jelentés síkján azonban az *értelem* jelentése 'cél', 'haszon'. Itt tehát a szöveg másodlagos, elvont értelmét helyezik kontextusba az említett elvont jelentésű főnevek, és terelik át az értelmezés művelését a figuratív jelentésleképezésről a nem szó szerinti jelentés feldolgozására.

A predikatív korreferencialitás a *tesz* és a *fűz* igék variált ismétlései révén valósul meg. A *piros* és az *erős* szintén predikatív elemek jelentését a 'paprika tulajdonságai' motívum kapcsolja össze ugyanazon jelentésmezőbe. A nominális és a predikatív korreferencialáncot a *gondolatai* és az *elgondolkozik* jelentéskapcsolata köti össze.

3.2.2. A hierarchikus referenciális jelentéssík

A kifejtett tényállások közötti összeférhetőségi viszonyok szerveződése adja a szöveg hierarchikus referenciális jelentéssíkját. A minimális jelentésű elemek a szavak, amelyek szövegmondatokba rendeződnek. A szövegmondat-jentések szerveződése nem hoz létre műfajspecifikus szerveződést, mint például a strófákra tagolt versek vagy a paragrafusokból álló jogi szövegek esetében.

A szövegmondatok jelentéseinek egymáshoz való viszonyát megfigyelve — a szöveg referenciális jelentésének szójelentések és globális szövegértelmezés közötti szintjén — négy tömböt határolhatunk el.

Az első tömböt az első két szövegmondat párhuzamos szerkesztése hozza létre: *Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.* A szövegmondatokban azonos elrendezésben van jelen a három legfontosabb nominális korreferenciálánc egy-egy eleme: *cseresznyepaprikát/őket – fűzünk/fűzzük fel – paprikakoszorú/koszorú.*

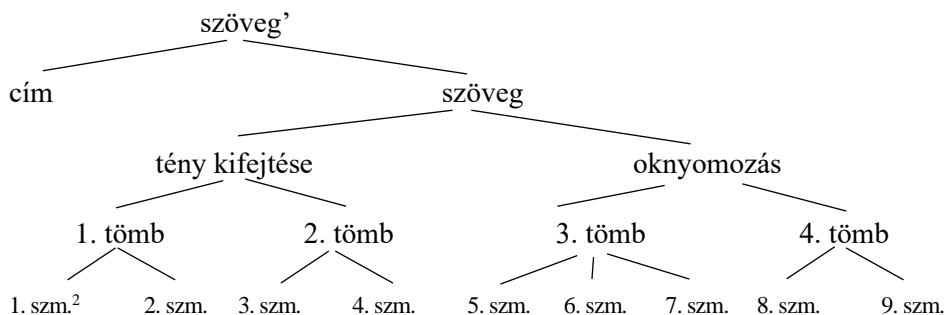
A második tömb — amely ellentétes logikai viszonyban áll az elsővel — a *koszorú* jelentése köré szerveződik: *Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú.*

A harmadik tömb központi referenciája a *madzag* jelentése: *Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.*

A negyedik tömböt pedig a költői kérdés és a rá adott felelet alkotja: *Hát akkor mi? Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak össze-vissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.*

A négy szövegmondat-tömb közül az első kettő és a második kettő alkot komplexebb egységet, amelyek közötti viszonyt ténymegállapítás–okfejtés relációként írhatunk le.

A referenciális jelentés hierarchikus szerveződését ágrajzzal az alábbi formában szemléltethetjük. Ebben a modellben a cím része a szövegnek, egyrészt megjelöli a szöveg tartalmát, másrészt jelzi a befogadó számára a helyes értelmezői viszonyulást a szöveg tartalmához. Úgy is mondhatjuk, hogy az értelmezőt ráállítja a megfelelő kognitív működésre, a nem szó szerinti jelentésképzésre.

3.2.3. A referenciális jelentéssík reprezentációjában felhasznált tudásbázis

Az értelmezést mint mentális műveletsort alapjaiban befolyásolja az elemzett szöveg típusára vonatkozó befogadói előismeret. A szövegtípus definitív sajátosságai hatnak az értelmező elvárásaira, a befogadás módjára, sőt arra is, hogy milyen tapasztalatokat, élményeket, ismereteket stb. aktivál az értelmezés

² szm. = szövegmondat

folyamatában. Az egyperces novella műfaja rövidszöveg, befogadására és értelmezésére általában — ha nem is egy, de — néhány perc elegendő. A *rövidszöveg* kategória jelentése a terjedelem viszonylagossága miatt kevésbé tűnhet egzakt-nak. A szövegekkel való tudományos foglalkozás kontextusában a rövidszöveg fogalma olyan mondatláncokat jelöl, amelyek szövegnek minősülnek, ezért szövegtani jelenségek vizsgálatára alkalmasak, némely kiemelt szempontra összpontosító elemzésüket pedig megkönnyíti rövidségük.³ A rövidszöveg műfaját a magyar irodalomban Örkény István teremtette meg 1968-ban kiadott Egyperces novellák című alkotásával. Így magára a szövegtípusra vonatkozó előismereteink összefonódnak az íróról, valamint a világszemléletéről való tudásunkkal.

Lássuk, mik lehetnek az Örkény Istvánnal és az általa megalkotott műfajjal kapcsolatos tudásbázisunk fő elemei! Az író jómódú polgári származású, vegyész mérnök, gyógyszerész, munkaszolgálatos a doni fronton, sokáig nem publikálhat a forradalomban való részvétele miatt, később groteszk ember- és világszemléletű egyperces novellákat ír, közülük többet megfilmesítenek vagy színre visznek, ismert regénye a Tóték. Az egyperces novellákról való tudásunk fő részletei lehetnek a következők: nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon újszerű irányzat; tömör, filozofikus vagy groteszk írásmód jellemzi; a mindennapi élet jeleneteit, szereplőit új megvilágításba helyezve hatásos, példázatszerű tanulságot foglal magában; rövid terjedelme fokozza a hatást. Örkény István egypercesei a groteszk humor megtestesülései: ami komikusnak hat, az egyben tragikus is; a hétköznapi példázat egyben filozofikus mélységű értéktételeket takar.

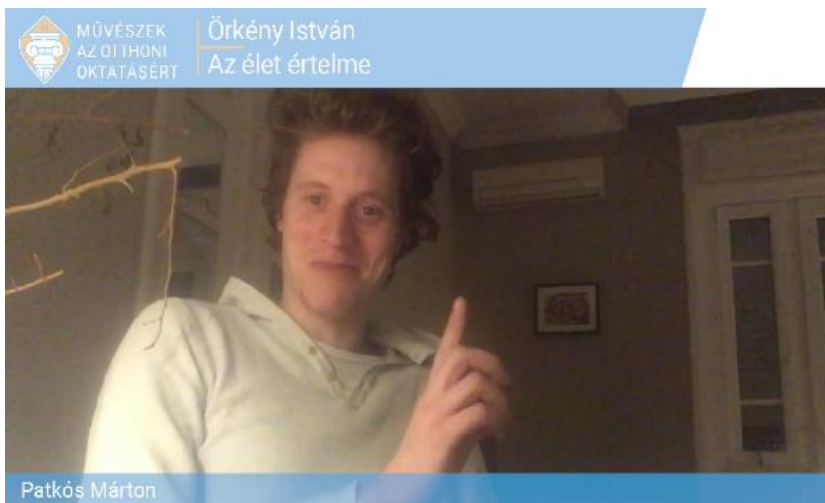
A szöveg referenciális jelentésének reprezentációját befolyásolhatják a szöveg ismert megjelenési formái is. Az illusztrált változatok esetében a tartalomhoz rendelt képi sík magán hordozza az illusztrátorban végbement értelmezési folyamat eredményét. A szöveg előadója által hangoztatott változat nyelvi-prozódiai tulajdonságai szintén hatnak az értelmezésre, hiszen a prozódia az értelmezés eszköze. Ugyanez érvényes lehet egy megzenésített szöveg zenei síkjára is, valamint a szöveg színpadi vagy megfilmesített változatára. Az elsőkben a zene hangulata, üzenete, a másodikban a karakterek, a díszletek is hatnak arra a kognitív ösvényre, amelyen a befogadó az értelmezés folyamatában halad.

Példaként lássuk alább Az élet értelme két feldolgozásának egy-egy illusztrációját mint a szövegértelmezéshez kapcsolódó háttérismeretek lehetséges forrásait.

Örkény elemzett egypercesét 2020 márciusában a Művészek az Otthoni Oktatásért kezdeményezés keretében közzétették Patkó Márton előadásában. Ahogy az alábbi képernyőképen látható: minimális szobai díszlettel, így a befogadó

³ A jelenség jellemzéséhez sokat tett hozzá BÉKÉSI IMRÉNEK A rövidszöveg szövegsége című tanulmánya (2001).

figyelme a színészre összpontosul, a gesztusaira, a mimikájára, valamint a szöveg prozódiai sajátosságaira. Az értelmezés fókuszában tehát a hangzó nyelvi sajátosságok állnak.

Örkény István: Az élet értelme Patkó Márton előadásában (képernyőfotó)⁴

A Pécsi Nemzeti Színház — szintén vélhetően a pandémia okozta elszigeteltség enyhítésére és a színházkedvelők igényeinek kielégítésére — tette közzé Az élet értelme feldolgozását Arató Ármin előadásában, Bizet Carmenjének Habanera részletét választva zenei aláfestésként. Az előadás közben rántott húst evő, kövérré maszkírozott, hedonista figurától a befogadó képtelen elvonatkoztatni. Itt a díszlet szorosan kapcsolódik a cselekvéshez, érdekes keverése a réginek és az újnak: a papírdobozban lévő étel a gyorséttermeket idézi, a konyharuha, a pohár és a cseréptányér inkább múltat idéz, a fekete háttér a kiemeli a jelenetet.

Vajon hogyan kapcsolódik a jelenet az élet értelméhez? A válaszhoz a kulcs a groteszk. Az értelmező, miközben néhol csodálkozva, néhol megrökönyödve, néhol — főleg a szájra összpontosító közeli felvételek láttán — undorodva követi figyelemmel a színész mozdulatait, ráhangolódik az átvitt jelentés keresésére, valamiféle értékítélet letapogtatására a paprikakoszorú témáján keresztül.

A háttérzene Bizet Carmenjének belépő áriája, a Habanera (jelentése havannai zene vagy tánc) 62 fúvós és vonós zenekari tag harmonikus összjátéka. A zene utánozhatatlan kísérteties ritmusa a befogadói működést a szöveg nem szó szerinti értelmezése felé tereli. Hogy a zenei sík ennél is egyértelműbben fonódjon össze az Örkény-szöveg hangoztatásával, a közlő csámcsogása időről-időre kibilenti a zene áradását a makulátlan hangzás medréből.

⁴ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=XyFbURzGzGE>. Letöltés: 2022. január 20.

Örkény István: Az élet értelme Arató Ármin előadásában (képernyőfotó)⁵

Az eddigiek alapján bizonyára látható, hogy a referenciális jelentéssík értelmezése olyan tudásbáziselemekeken alapszik, amelyeket a szöveg nyelvi és nem nyelvi (pl. képi, zenei) megformálása aktivál a befogadó mentális tartományában. Az első példa nagyobb teret enged az átvitt jelentés tematikus körülhatárolásában, a második azonban már határozottabban terel a groteszk felé, és helyezi esetlegesen a hedonizmust az értékítélet célkeresztjébe.

3.3. A kommunikatív jelentéssík

A magyar nyelv mondat- és szövegszerkesztési szabályainak ismeretében az értelmező benyomása arra vonatkozik, hogy az elemzett szöveg mondatainak adott sorrendje — az összes többi sorrendi lehetőséghez képest — mennyire informatív, illetve milyen többlettartalma van.

Örkény egypercesében az utalóelemek, valamint bizonyos kötelező jelentéssík elemek kifejtetlensége olyan erőssé teszik a jelentés összefüggését, hogy az értelmezőnek az a benyomása, hogy a szövegmondatoknak a műben megvalósuló lineáris elrendezése az egyetlen lehetséges szerveződés. Alább láthatók kövérrel kiemelve, sorszámozva az összefüggőséget teremtő utalások, dőlttel pedig az utalóelemek utalási értékét jelölöm.

⁵ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=AlkPLIvYLbA> Letöltés: 2022. január 20.

Örkény István: Az élet értelme

Ha sok[3] cseresznyepaprikát[1, 2, 4] madzagra[7] fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú.[5, 6, 8 – teljes mondat]

Ha viszont nem fűzzük fel őket[1], nem lesz belőlük[2] koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi[3], éppoly piros, éppoly erős.

De mégse koszorú [4 – a sok cseresznyepaprika].

Csak a madzag[7] tenné[5]? Nem, a madzag[7] teszi[6]/[8].

Az[7] a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi[8, teszi[6]]? [9 – teljes mondat]

Aki ezen[9] elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.

A kilenc kiemelt grammatikai utalás szilárdan strukturálja a szövegmondatok láncát. A szöveg harmadik, háromelemű tömbje releváns a kommunikatív jelentés reprezentációja szempontjából, a rá következő tömb első szövegmondatának függvényében: *Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami. Hát akkor mi?*

A *Csak a madzag tenné?* kérdés fókuszértelmezett mondat, a *csak*-os kifejezés kötelezően főhangsúlyos a magyar mondatban. Az eredeti szövegben a kérdést követő szövegmondat a kérdéssel párhuzamos szerkezetű, a mondatrésztágadás szintén fókuszba kerül. A két szövegmondatban a kifejtetlenség helyzete is azonos, az igék grammatikai utaló funkciójához kapcsolódik. A tömb harmadik szövegmondata a *madzag* korreferencialáncát folytatandó, erős anaforikus utalással kezdődik, melyet mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet fejez ki: *az a madzag*. A következő tömb kezdő egysége, a *Hát akkor mi?* közvetlenül az előző tömb második, *Nem a madzag teszi*. szövegmondatára reflektál. A szövegben e két szövegmondat közé azonban a várakozást fokozó tartalommal bekerül a harmadik tömb harmadik egysége. Ez a szöveg szerkezeti összefüggését valamelyest lazítja, ugyanakkor nem árt a jelentésfolytonosságnak.

A szöveg negyedik, utolsó tömbjének szerkezete a záró egység előkészítését szolgálja. A *Hát akkor mi?* kérdés tehát — átíelve az *Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami*. mondaton — a kifejtetlen tartalom révén utal a harmadik tömb első két szövegmondatára, ugyanakkor antecedense a szövegzáró szövegmondat *ezen* anaforájának.

Valószínűleg a zárás nyomatékosításának szándékával magyarázható, hogy a harmadik tömb első két szövegmondatának folytatásaként kíváncsozó *Hát akkor mi?* kérdés a záró tömb tartalmi súlypontját — az utolsó szövegmondatot — készíti elő.

3.4. Az asszociatív jelentéssík

Örkény István egypercesének már a címe olyan értelmezői kontextust teremt, amelyben a befogadó számára nyilvánvaló, hogy a szöveg nem szó szerint értelmezendő: a paprika jelkép, ahogyan a madzag és a koszorú is. Hathat a jelentésképzésre a madzag harmadrangúsága is.

A címben szereplő általános jelentésű elem, az *élet* olyan tágra nyitja a paprika, a madzag és a koszorú hármásának szimbolikáját, amilyenre csak lehetséges. Így az értelmezésben bármilyen asszociáció teret kap. Az egyéni asszociációs jelentés leképezése azon alapszik, hogy az értelmezőben a szöveg kulcsfogalmai milyen fogalmi sémákat aktiválnak.

Ha kísérletképpen a kulcsfogalmakhoz kapcsolódó szó szerinti tudáskeretet vesszük alapul, akkor az egész és a részek viszonya válik nyilvánvalóvá a paprikakoszorú és a cseresznyepaprikák viszonylatában, ahol az alkotóelemek közötti kapcsolat hangsúlyos. Ha ezt a statikus jelentéssíkot az absztrakció kontextusában vizsgáljuk, akkor olyan elvont jelentésű alkotóelemek kerülhetnek az értelmezés előterébe, mint például az élet történései, amelyek közötti oksági viszonyokat jelképezhet a madzag, az önmagába visszatérő koszorú ebben a kontextusban jelképezheti a „porból lettünk, porrá leszünk” gondolatiságát.

Szintén a statikus jelentés síkján asszociálhatunk a paprikák kapcsán az életünk szereplőire, akikkel összekapcsolódva (lásd madzag) nyer értelmet az életünk. A koszorúba kötött paprikák nem szóródnak szét, ahogyan a kapcsolatokban létező ember is kevésbé kallódhat el. Mára szlogenné vált az ókori filozófustól, Arisztoteléstől származtatott tétel, mely szerint: *az ember társas lény*.

A dinamikus jelentéssík leképezésében szerepet kap a *fűzünk, fűzzük fel* igealakokkal kifejezett cselekvés. A fenti két átvitt jelentés kontextusában maradván — tehát akár az élet történéseire, eseményeire, akár a szereplőire asszociálunk — az említett cselekvés az egyén tevékeny szerepét jelzi az élet, illetve a kapcsolatok alakításában.

A saját tapasztalati tudásom és élményeim képezik az alapját az általam — mint értelmező által — asszociált átvitt jelentésnek. Az értelmezésben mozgósított élményeim között kiváltságos szerep jut Elliot Aronson *A társas lény* című könyvének, amelyben a szerző kérlelhetetlen részletességgel és egyértelműséggel mutatja be napjaink egyéni, társas, valamint társadalmi problémáit az amerikai eredetű szociálpszichológia nyomvonalán. Számtalan példával szemléltetve kutatásait elgondolkodtató képest fest az emberi vonzalomról és ellenségességről, az agresszióról, a tömegkommunikáció és az internet kapcsolatokat romboló hatásáról, valamint az emberi kapcsolatok számos más problémájáról.

De önkéntelenül felidézem Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének élményét is, melyben a két elbeszélő eltérő nézőpontjával a szerző szándékosan

homályosítja el a tartalmat, és ad teret az egyéni asszociációknak az élet értelméről. A szereplők szemüvegén keresztül világossá válik, hogy felnőtt életünkért gyerekkori élményeink felelnek. Gyermekkorunkban dől el, milyen felnőtté válunk, tudunk-e kapcsolódni másokhoz, vagy sem; vannak-e képességeink „emberkorszorú” részévé válni, vagy nincsenek.

Érdekes attitűd az asszociációs jelentéssík vizsgálatában az értelmezés valószínűségi kontextusa. Vajon hat-e Örkény István *Az élet értelme* című művének értelmezésére az immár harmadik éve tartó világjárvány, amely magával hozta — sok minden mással együtt — az emberek egymástól való elszeparálódásának a kényszerét. Lehet-e — mindennapjaink jelenlegi kontextusában — a madzag a kapcsolatok fontosságának a jelképe, avagy a valódi kapcsolódások háttérbe szorulásával pusztán a sorsközösség szimbóluma?

4. Összegzés

A szövegek jelentésének vizsgálata komplex megközelítést kíván. Attól függően, hogy az elemzett szöveg nyelvi szerveződését állítjuk a kutatás középpontjába vagy pedig a szóban forgó kommunikációs helyzet körülményeit — beleértve az értelmező egyén mentális műveleteit és háttérismereteit is —, végezhetünk szorosabb értelemben vett nyelvészeti szövegleírást vagy kognitív alapú kommunikációközpontú megközelítést is. Utóbbi számára kellően komplex és átfogó elméleti keretet kínál a szemiotikai textológia és megfelelő módszert a jelentéssíkok elemzésének műveletei.

A szemiotikai textológiai jelentésrepresentáció elméleti alapja a megduplázott jelfogalom, amely mind a jelölő, mind pedig a jelölt komponens esetében feltételez egy objektívált vagy objektíválható síkot, valamint egy a jel használója által mentálisan leképezett síkot. Előbbi független a kommunikáció minden tényezőjétől, ennek értelmében csak elméletben létezik, elemző megközelítés keretében hozzáférhetetlen. Utóbbinak annyiféle változata van, ahány értelmezésen a jel (a szöveg esetében a komplex jel) „átesik”.

A fentiekben a szemiotikai textológiai szövegjelentés-vizsgálat keretében a jelentéssíkok rendszerét követve jellemeztem Örkény István *Az élet értelme* című egypercesének tartalmát. A jelentésrepresentáció egyes lépéseihez szorosan kapcsolódik a befogadó háttértudásának — PETŐFI S. JÁNOS megfogalmazásában tudásbázisának — a megfigyelése. Ugyanakkor szerepet kap az értelmező attitűdjének interpretációtípológiai megvilágítása is.

Örkény írásának filozofikus címe az értelmezőt eltereli a szó szerinti jelentés értelmezésétől megnyitva a másodlagos jelentés értelmezésének keretét. Ez az értelmezői attitűd tovább árnyalódik ismerve Örkény groteszk ember- és világlátását.

Az itt ismertetett megközelítés inkább megnyitja, mintsem kimerítően jellemzi azokat a jelentéssíkokat, amelyek mind hozzátesznek valamit a komplex szövegjelentés reprezentációjához. Jelen elemzés — ahogyan bármelyik másik — egyetlen értelmező nézőpontjához illeszkedik, ennek értelmében esettanulmányként szemlélteti a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció elemzési módszerét és kategóriáit.

Irodalom

- ARONSON, ELLIOT 2008. *A társas lény*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉKÉSI IMRE 2001. A rövidszöveg szövegsége. In: BÉKÉSI IMRE, *Oszatlan filológia. Nyelvészeti–irodalmi tanulmányok*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány. 129–143.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DEME LÁSZLÓ 1979. A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk., *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, Magyar Nyelv-tudományi Társaság. 57–65.
- DOBI EDIT 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51: 169–177.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. *Officina Textologica I. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Források

- Fráter Zoltán szerk. 2000. *Örkény István, Válogatott egyperces novellák*. Budapest. Palatinus-Könyvek Kft.
- Ottlik Géza, *Iskola a határon*. [1959.] Budapest, Magvető Kiadó, 2005.

The Semiotic Textological Representation of Meaning in István Örkény's One-Minute Story *Az élet értelme* [The meaning of life]

The theoretical foundation for the semiotic textological representation of meaning is provided by János Petőfi S.'s double sign model that presupposes an objectified or objectifiable level of meaning both in the case of the signifying and the signified component as well as a mentally-rendered level of the user of the sign. The former is independent of all factors of communication, thus it exists only in theory and is inaccessible within the framework of analytical approach; the latter has as many variants as many interpretations the text goes through.

Within the framework of the semiotic textological representation of meaning, I characterize the mental, referential, communicative, and associative levels of meaning in István Örkény's one-minute story titled *Az élet értelme* [The meaning of life]. The analysis illustrates how the meaning of the text as a complex sign is built up and what knowledge base the analyst relies on in the process of textual interpretation, while as a case study it also illustrates the approach to meaning used in semiotic textology.

Keywords: semiotic textology, levels of meaning, knowledge base

Dobi Edit
ORCID: 0000-0003-4196-7448
Debreceni Egyetem
dobi.edit@arts.unideb.hu

